

KAĞIDIN GİZLİ KİMLİĞİ: FİLİGRAN

Elif SARAÇ^{1*}

¹Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksekokulu, Gümüşdere Yerleşkesi, 06110, Ankara.

*arkelifsarac@gmail.com

Özet:İnsanlık tarihinin en önemli icatlarından biri olan kağıt, ilk olarak M.S. 105 yılında Çin’de üretilmiş, 5. Yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamış, kervanlarla Orta Asya ve İran’a, Arapların Kuzey Afrika ve Endülüs’e ulaşmalarıyla İspanya’ya ve buradan da Avrupa’ya ulaşmıştır. Kağıt üretimi İspanya’dan, kıtanın içlerine doğru yayılmasını hızla sürdürdü. Kağıt yapımını Doğu’dan öğrenen Avrupalılar çok geçmeden Doğu’ya kağıt ihraç eder duruma geldiler.

M.S. 12. Yüzyılda Endülüs, ürettiği kağıtların Avrupa’ya ulaşmasını ve kağıdın artık gerçek anlamda önemli bir yazı malzemesi halini almasını sağlamıştır. Burası, aynı zamanda günümüzde kağıt tarihlemede önemli bir rol oynayan filigranın oluşmasını sağlaması açısından da önemli bir merkez olmuştur.

Anahtar Kelimeler:Kağıt, Filigran, Kağıtçılık, Su Damgası.

Abstract: Paper, which has been one of the most important inventions throughout the history of humanity, was first produced in China in 105 A.D., began to become widespread after 5th Century, arrived at Central Asia and Iran through caravans, and then with the Arab invasion to North Africa and Andalusia, arrived at Spain, and finally at Europe. Paper production carried on its process of becoming widespread swiftly, towards the inner parts of the continent. Europeans, who adopted paper production from the East, not before long, began to export paper to the East.

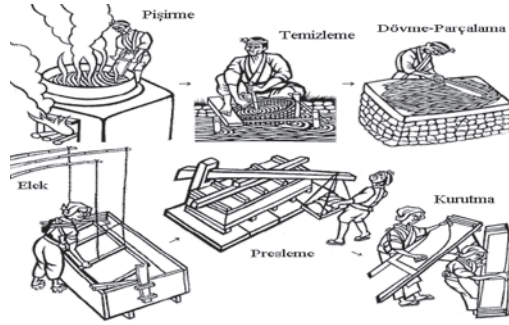
In 12th Century A.D., Andalusia ensured the arrival of the paper produced in that region at Europe and the becoming of paper a truly significant writing material. This region had also been an important centre due to the fact that Andalusia ensured the origination of watermark which today plays an important role in paper dating.

KeyWords:Paper, papermaking, watermarks.

İnsanoğlunun kendini ifade etme isteği tarihin ilk devirlerinden beri süregelen bir ihtiyaç olmuştur. Paleolitik çağlarda duvarlara yapılan çiziler, bu ihtiyacın ne denli eskiye dayandığını gösteren en büyük belgelerdir.

M.Ö. 4.-3. bin yıllarda yazının icadıyla birlikte insanlar bilgilerini, duygularını, düşüncelerini yazarak daha sonraya aktarabilme olanağına kavuşmuşlar, kullanabilecekleri her türlü objeyi yazı yüzeyi olarak kullanmışlardır. Büyük-küçük taş parçaları, ağaç kabuğu, pişmiş toprak çanak çömlek, kil tabletler, balmumu, kurşun levhalar, fildişi tabletler, çeşitli dokumalar, kemik parçaları, deri, Mısır'ın Nil vadisinde yetiştirilen bir bitkiden elde edilen ve kağıt benzeri ilk malzeme olarak kabul edebileceğimiz papirusgibi hammaddeyi birbirinden farklı pek çok materyal, yazının ve resmin üzerine uygulanabildiği yüzeyler haline almıştır.

M.S. 2.yüzyılda Çin'de keşfedilen kağıt ilk olarak ağaç kabuğu, paçavra, kendir ve balık ağlarının bir kazanda kaynatılmasıyla elde edilmiştir(Resim 1).

Resim 1

M.S.7. yüzyılda Budist rahipler aracılığıyla Japonya'ya ulaşan kağıt Japon kültürünün gelişmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

M.S.8. yüzyılın ortalarında Çin ile mücadele içinde olan Müslüman Araplar, bu sırada ele geçirdikleri, kağıt üreticisi esirler sayesinde kağıt yapımını tanımışlardır.

Çin'de, 2. yüzyılın başlarında bulunmasından yaklaşık 6 yüzyıl aradan sonra kağıt yapımını öğrenen Araplar, kağıdın Avrupa'ya aktarılmasında önemli bir role sahip olmuşlardır. Bugünkü İspanya'da kurulmuş Endülüs Emelileri, hem kağıt yapımında önemli bir dönüm noktası olan metal elekleri üretmiş ve kullanmış hem de kağıdın Avrupa içlerine kadar yayılıp önemli bir yazı malzemesi haline almasını sağlamıştır diyebiliriz.

M.S.13. yüzyıl ortalarına gelindiğinde İtalya'nın, kağıt üretiminde ve pazarında önemli bir yere sahip olduğu görülür. Ülkenin pek çok yerinde kurulan imalathanelerde üretilen oldukça kaliteli kağıtlar kısa sürede büyük bir pazar payına sahip olmuş ve uzun süre de bunu elinde tutmayı başarmıştır. Devam eden yüzyıllarda Fransa ve Almanya da ürettikleri kağıtlarla İtalyan kağıtları ile rekabet edebilir hale gelmiştir.

Johan Gutenberg'in 15.yüzyıl ortalarında matbaayı bulup, baskı eserler üretmesiyle, önceleri pahalı ve rahipler, asiller gibi küçük bir grubun erişebildiği kitaba, artık üretimin ucuzlamasıyla birlikte daha geniş kitlelerin erişimi gerçekleşmiştir. Almanya'nın öncülük ettiği bu durum tabii ki ülkenin pazardaki rekabette öne geçmesini de sağlamıştır.

Anadolu'ya bakıldığında ise bu konuda henüz tam olarak kapsamlı araştırmaların yapıldığını söylemek zordur. Yapılan araştırmalar sonucunda kağıdın doğudan batı dünyasına geçişinde, bir anlamda köprü görevi yapan Anadolu'da, 12. yüzyılda kağıt üretiminin yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Ancak sonraki dönemlere ilişkin bilgiler henüz net değildir.

Osmanlı, kağıt ihtiyacının çoğunu, uzun süre doğudan ve batıdan karşılamıştır. İmparatorluğun ilk yıllarında İstanbul, Amasya ve Bursa gibi bazı merkezlerde kağıt imalatının yapıldığına dair çeşitli belgeler olsa da bunların tam olarak kağıt üretimi yapmadıkları, genellikle ithal edilen ham kağıtların işlendiği merkezler olduğu düşünülmektedir.

Yapılan araştırmalar sonucunda, kağıt ihtiyacının çoğunlukla ithal yolla karşılandığı Osmanlı'da, 9. ve 10. yüzyıllarda İslam ülkelerinden, 13. yüzyılda Hindistan ve Orta Asya'dan, 14.yüzyıldan itibaren Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerden, 15.yüzyıldan itibaren de Avrupa ülkelerinden ithal edilen kağıtların kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Farklı ülkelerden farklı zamanlarda ithal edilmiş olsalar da kağıtların aynı dönemler içinde kullanıldığı bilinmektedir.

Arşivlerimizde bulunan doğu ve batı kaynaklı kağıtların nerelerden, ne zaman ithal edildiklerine dair çeşitli belgeler mevcuttur. Örneğin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü arşivinde çeşitli dönemlerde ithal edilmiş kağıtlar ve bunların kullanımına dair bilgilere ulaşılabilmektedir. Ancak uzun süre yoğun olarak devam etmiş olan kağıt ithalatının tümünün belgelenmediği ya da belgelenmediği de açıktır.

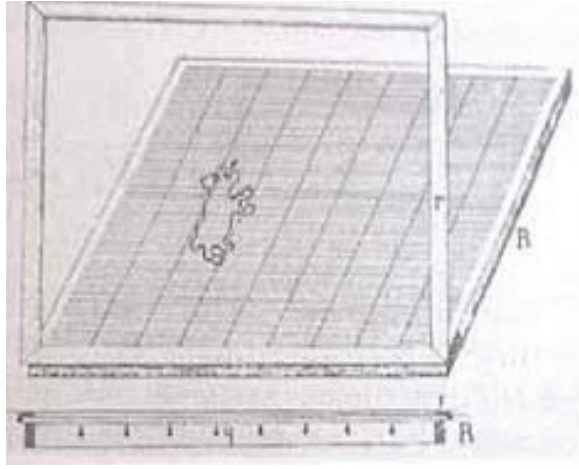
Birçok belgenin üzerine yazıldığı, ancak, nereden ve ne zaman ithal edildiğine dair herhangi bir belge ya da bilgiye sahip olmadığımız, tarihsiz kağıtların tarihlendirilmesi oldukça zordur. Özellikle doğu kökenli kağıtlarda karşılaşılan bu sorun, son zamanlarda yapılan çalışmalar sayesinde, batı kökenli kağıtlar için aşılabilmesi mümkün bir hal almaktadır.

Kağıdın kökeninin anlaşılabilmesi için elimizde bulunan, kaynaklarda kağıt damgası ya da suyolu gibi isimle de anılan filigran, kağıdın dokusunda bulunan, kağıt ışığa tutulduğunda görülebilen, çizgi, resim, yazı gibi şekilleri ifade eder(Resim2).

Filigran, kağıt üretimi sırasında, süzgeçler üzerinde bulunan çeşitli belirteçlerin kağıt üzerine yansmasıyla oluşturulur(Resim 3).

Resim 2

Resim 3

Filigranlar, kimi zaman, üretildikleri fabrikanın sembolü, kimi zaman da kağıdın üretildiği yeri ve tarihi gösterir yazılar ve tarihler olabilmektedir. Bunlardan başka, kağıdın ihraç edileceği yerin adından oluşmakta ya da tüm bu unsurlardan bağımsız olarak değişik amaçlı figürlerden oluşmaktadır (1). Bunlar dışında enine ve boyuna düz çizgilerden oluşan ve araştırmacıların “suyolu filigranı” olarak adlandırdıkları filigranlar da mevcuttur. Bunlar kağıt üretiminde kullanılan süzgeçlerin izleridir ve batı üretimi kağıtlarda görülür. İlk olarak Endülüs’te kullanılan, İtalyan kağıt üreticileri tarafından üzerine yerleştirilen belirteçler ile kullanılan metal süzgeçler filigranın oluşmasında ana unsurdur. Doğuda, Çin’de M.S.2 yüzyılda bulunmuş ve uzun yıllar konservatif bir şekilde üretilmiş ve kullanılmış olan kağıdın menşeinin belirlenememesinin sebebi, ince kamış ya da sazların yan yana getirilip at kılıyla aralıklı bir şekilde birbirine bağlanmasıyla oluşturulan süzgeçlerin, su etkisiyle deforme olması, genişleyen kamış ve saz tellerin kağıtta hiçbir izin kalmamasına yol açmasıdır.

19.yüzyılda yerli üretim kağıtlarda da filigran görüldüğü de öne sürülmektedir.

Burada iki tür filigrandan bahsetmek mümkündür(Resim 4);

- 1) Kağıt yapımında kullanılan süzgeçlerin oluşturduğu, enine ve boyuna olan tellerinin bir anlamda kağıda yansımaları şeklinde adlandırılan, enine-boyuna süzgeç izleri içeren “suyolu filigran”dır.
- 2) Kağıt yapımı sırasında tellerin üzerine yerleştirilen, üretici atölye ya da fabrikanın özel işareti olan filigranlar.

Resim 4

Bilinen ilk filigran, İtalya'nın Fabriano kentinde 1293 yılında üretilmiştir. Kağıtları filigranlı yapmanın sebebinin, kağıt yapan firma veya kimsenin kağıt satın alan firma, kurum veya kişilere, yaptığı kağıdı tanıtmak ve böylece alıcı bulmak olduğu da söylenebilir.

Arkeoloji ve sanat tarihi araştırmaları için nümizmatik ne kadar önemli ise, tarih araştırmalarında da filigran o denli önemli bir noktadır. 20. yüzyılın başlarından itibaren tarih araştırmalarında filigranların incelenmesi önemli bir katkı sağlamıştır. Örneğin üzerinde tarih bulunmayan herhangi bir yazma eser, basma eser ya da belgenin tarihlendirilmesinde önce varsa cildi, tezhibi, minyatürü, yazısının cinsi gibi unsurlar değerlendirilir. Bu değerlendirmeler sonucunda şüpheler mevcutsa kağıdın incelenmesi yoluna gidilmektedir. Bu şekilde kağıt üzerindeki damgadan kağıdın üretildiği fabrikanın hangisi olduğu sonucuna varılır. Ancak sadece fabrikanın hangisi olduğu bilgisi kağıdın tarihlendirilmesinde direk bir bilgi vermeyebilir. Çünkü fabrikaların zamanla aşınmış süzgeçlerdeki damgaları değiştirdikleri bilinmektedir. Burada başka bir sorun daha ortaya çıkmaktadır: Üretilen kağıtlar kağıthanedenden çıktıktan sonra ne kadar süre içerisinde tüketilmektedir? Avrupa'da son yıllarda bununla ilgili çalışmalar yapılmış ve bu sürenin 2-4 yıl arasında değiştiği saptanmıştır. Anca Türkiye'de ya da Osmanlı'da bu tür bir saptama henüz mümkün olamamıştır. Bunu için Türkiye'ye kağıt ithalatının tam olarak hangi tarihlerde başladığı, hangi ülke ve firmalardan kağıtlar getirildiği,

sipariŖten sonra kağıdın tam olarak ne zaman yerine ulaŖtığı, kağıt ihracatı kayıtlarının alıcı ve satıcı tarafından doğru bir Ŗekilde kayıt altına alınıp alınmadığı ve belki de en önemlisi bu kağıtların arŖivlerimizdeki durumu gibi sorulara cevap bulunması gerekmektedir.

Sanat tarihi açısından da filigranın önemli bir nokta olduğunu söyleyebiliriz. Üretilen ya da kullanılan kağıdın üretim yeri ve tarihini saptamak, kağıdı kullanmış olabilecek sanatçıyı belirlemede de yardımcı olabilir. Tarihlenebilen kağıt, sanatçı tarafından kullanılan kağıt markasını anlamayı da sağlar. Bu da çalışmalarının tarihsel dizilimini, orijinalliğini ortaya çıkarmada yardımcı olabilir. Örneğin Rembrandt'ın ya da Da Vinci'nin çizimlerinin bazıları tarihlidir. Eğer bunlar, özdeş filigranlara sahipse, aynı sanatçının ve çalışmalarının tarihlenmesinde yardımcı olabilir.

Filigranları incelemede genel olarak bir gruplama yapmak incelemenin kolaylığı açısından fayda sağlayıcı bir yöntem olacaktır.

Buna göre;

İnsana Dair içeriği olanlar: Kalp, el, ta, siren

Hayvanlar: Dört ayaklı hayvanlar, yılan gibi çeşitli sürüngenler, öküz başı, keçi, fil, kuş, balık, çeşitli yumuşakçalar, tek boynuzlu atlar.

Bitkiler: Yaprak, iek, ağaç, meyve

İnsanların Kullandığı eşitli Aletler: Makas, terazi, ha, baston, an, çapa, anahtar

Çeşitli harfler: R,S,A

Geometrik Ŗekiller: Daire, kare (2)

17.yüzyıl da dahil olmak üzere, birçok dönemde birtakım adli vakaların çözülmesinde de filigrana başvurulması Avrupa'da kağıdın, kağıthanelerin, kağıt tüccarlarının ne denli önemli olduğunun anlaşılmasını sağlamış, birçok bölgede kağıt ve özellikle filigranlı kağıt koleksiyonları yapılmaya başlanmış, çeşitli müzeler kurulmuştur. Başlarda tarihli belgelerin filigranları toplanmış, düzenlenmiş, ele geçen tarihsiz belgeler de düzenlenen örneklerle karşılaştırılarak tarihlendirme yapılmıştır. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sayısı binlerle ifade edilen filigranlar için çeşitli kataloglar oluşturulmaya başlanmıştır. Bunların en kapsamlısı Charles Moyses Briquet tarafından oluşturulmuş katalogdur (Resim 5).1282-1600 yılları arasındaki belgeleri incelemiş, mevcut filigranları toplamış ve yayınlamıştır. Yayımlanan bu eserin mevcut filigran sayısının sadece %5 gibi küçük bir kısmını içerdiğini düşünürsek, bu

konunun ne kadar geniş ve çalışılması gereken bir konu olduğu daha iyi anlayabiliriz. Briuet'ten sonra birçok kütüphane de kendi bünyesindeki elyazması ve basma eserlerin filigranlarının kataloglarını çıkarmaya başlamıştır.

Resim 5

Ülkemizde kısıtlı sayıda yapılan filigran araştırmaları sonucunda arşivlerimizdeki ve kütüphanelerimizdeki belgelerin filigranlarının daha çok çeşitli şekillerde makaslar, taçlar, terazi, çiçekler, çapalar, kuşlar, balıklar, harfler, el, güneş, hilal, yoğun olarak da öküz başları şeklinde oldukları saptanmıştır.

Avrupa'da yıllardır önemli araştırmalar yapılmış, kağıtların tüketim süreleri saptanmış ve böylece filigranlar, tarihlendirmede önemli bir kaynak olmuştur. Ancak ülkemizde bu konuda henüz yeterli çalışma yapılamamıştır. Arşivlerimizdeki tarihsiz belgelerin tarihlendirilebilmesi için öncelikli olarak ele alınması gereken konular şu başlıklar altında toparlanabilir.

- 1) Arşivlerimizdeki kağıtların nereden ithal edildiklerinin bilinmesi.
- 2) Kağıtların hangi ülkelerdeki hangi üreticilerden alındığı
- 3) Kağıt talep edenlerin siparişi verdiği, siparişin yerine ulaştığı ve teslim alınma tarihlerinin bilinmesi
- 4) İthalata aracı olanların bilinmesi
- 5) Sipariş, teslim, ithalatçı gibi ki yer ve tarihlerin kayıtlarının tutulup tutulmadığı
- 6) En önemlisi de arşivlerimizdeki malzemenin durumu.

Bu sorunların çözüme ulaşmasıyla müze, arşiv kütüphanelerimizde bulunan, yazılı, basılı belgelerin filigranları üzerinde yapılacak sistemli bir çalışma, bir taraftan hangi ülke kağıtlarının hangi yüzyıllarda, hangi bölge ve şehirlerimizde kullanıldığını ve kağıt ticaretinin Türkiye'deki seyrini vereceği gibi, araştırmacılara her zaman başvurabilecekleri bir filigran katalogunun da oluşması sağlanabilecek, tarihleri belli olmayan belgeler tarihlendirilebilecek, dönemin ticareti, ekonomisi, sosyal ilişkileri hakkında bilinmeyen önemli verilere ulaşılabilecektir (3).

KAYNAKLAR

- [1] ÖZKAN, Ö.,2001, Elyazması ve Nadir Eserlerde Kağıt Ve Filigranlı Kağıt Kullanımı, *Hacı Bektaş Veli Dergisi Sayı 20 , Ankara, s.13*
- [2]RUCKERT, P.,2006, TestadiBue e Sirena La Memoriadella Carta e DelleFiligrane dal Medio-evo al Seicento, *Stuttgart, s.22*
- [3] Ersoy, O.,1973, Filigranların Tarih Araştırmalarındaki Rolü, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, s.369.*